Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

O‘SMIRLAR EKSPRESSIV YOZMA NUTQIDA DISGRAFIYANING NEYROLINGVISTIK TABIATI: YOZUV FAOLIYATINING TIL VA KOGNITIV MEXANIZMLARI

Dilnavoz Abduraximova
Farg'ona davlat universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.21941847

ANNOTATSIYA: Mazkur maqola o'smirlar ekspressiv yozma nutqida kuzatiladigan disgrafik buzilishlarning lingvistik xususiyatlari, neyrolingvistik mexanizmlari va diagnostik mezonlarini yoritishga bag'ishlangan. Unda yozma nutqning shakllanishi til, tafakkur, xotira, diqqat, ijro funksiyalari va grafomotor faoliyatning o'zaro integratsiyasi asosida amalga oshadigan murakkab jarayon sifatida talqin qilinadi. Disgrafik buzilishlarning yuzaga kelishida fonologik, leksik, morfologik, sintaktik va grafik jarayonlarning o‘rni ochib beriladi.
Kalit so‘zlar: disgrafiya, ekspressiv yozma nutq, o‘smirlar, lingvistik markerlar, neyrolingvistika, yozuv buzilishi, fonologik jarayonlar, morfologik xatolar, sintaktik buzilishlar, grafomotor mexanizm, kognitiv jarayonlar, diagnostika, yozma nutq.

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ДИСГРАФИИ В ЭКСПРЕССИВНОЙ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ ПОДРОСТКОВ: ЯЗЫКОВЫЕ И КОГНИТИВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПИСЬМЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АННОТАЦИЯ: Данная статья посвящена освещению лингвистических особенностей, нейролингвистических механизмов и диагностических критериев дисграфических нарушений в экспрессивной письменной речи подростков. В статье письменная речь рассматривается как сложный процесс, обеспечиваемый взаимодействием языковых, когнитивных, мнемических, регуляторных и графомоторных механизмов. Раскрывается роль фонологических, лексических, морфологических, синтаксических и графических процессов в возникновении дисграфических нарушений.
Ключевые слова: дисграфия, экспрессивная письменная речь, подростки, лингвистические маркеры, нейролингвистика, нарушение письма, фонологические процессы, морфологические ошибки, синтаксические нарушения, графомоторный механизм, когнитивные процессы, диагностика, письменная речь.

THE NEUROLINGUISTIC NATURE OF DYSGRAPHIA IN ADOLESCENTS' EXPRESSIVE WRITTEN SPEECH: LINGUISTIC AND COGNITIVE MECHANISMS OF WRITING

ABSTRACT: This article focuses on the linguistic characteristics, neurolinguistic mechanisms, and diagnostic criteria of dysgraphic disorders in adolescents' expressive written speech. Written speech is considered as a complex process involving the interaction of linguistic, cognitive, memory, executive, attentional, and graphomotor mechanisms. Particular attention is given to the role of phonological, lexical, morphological, syntactic, and graphic processes in the occurrence of dysgraphic disorders.
Keywords: dysgraphia, expressive written speech, adolescents, linguistic markers, neurolinguistics, writing disorder, phonological processes, morphological errors, syntactic disorders, graphomotor mechanism, cognitive processes, diagnostics, written language.

Disgrafiya muammosi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridan boshlab nevrologiya hamda tibbiyot fanlari doirasida o'rganila boshlagan. Dastlab yozuvdagi buzilishlar bosh miya shikastlanishlari bilan bog'liq holda izohlangan. Keyinchalik bolalarda uchraydigan rivojlanish xususiyatlari alohida tadqiq etilib, yozuvdagi qiyinchiliklar faqat organik shikastlanish natijasi emasligi, balki markaziy nerv tizimining funksional yetilish darajasi, til rivojlanishi va kognitiv jarayonlarning o'ziga xosligi bilan ham bog'liqligi aniqlangan. Natijada disgrafiya mustaqil ilmiy tadqiqot obyekti sifatida shakllandi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda disgrafiya rivojlanish xarakteriga ega bo'lgan yozma nutq buzilishi sifatida e'tirof etiladi. Ushbu buzilish bolaning umumiy aqliy salohiyati saqlangan bo'lishiga qaramay, yozuv jarayonida barqaror xatolar bilan namoyon bo'ladi. Xatolar oddiy imlo qoidalarini unutish yoki darsni yaxshi o'zlashtirmaslik natijasi emas, balki yozuv faoliyatini ta'minlovchi psixik va lingvistik mexanizmlarning yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanadi.

Neyrolingvistika nuqtai nazaridan yozish jarayoni bir necha bosqichlarni o'z ichiga oladi. Avvalo inson fikrini shakllantiradi, keyin kerakli so'zlarni tanlaydi, ularni grammatik jihatdan tartiblaydi, so'zlarning tovush tarkibini aniqlaydi, tovushlarni harflarga aylantiradi va nihoyat qo'l harakatlari orqali qog'ozga yoki elektron qurilmaga yozadi. Ushbu bosqichlarning birortasida yuzaga kelgan uzilish yozuv sifatining pasayishiga olib keladi. Shu sababli disgrafiyani faqat harf yozishdagi nuqson sifatida emas, balki murakkab psixolingvistik faoliyatning buzilishi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Yozma nutq og'zaki nutq bilan uzviy bog'liq. Og'zaki nutq yetarlicha rivojlanmagan bolalarda yozuvni egallash ham qiyin kechadi. Ayniqsa fonematik eshitishning sustligi, lug'at boyligining kamligi, grammatik shakllarni noto'g'ri qo'llash va bog'lanishli nutqning rivojlanmaganligi yozuvdagi xatolar sonining ortishiga sabab bo'ladi. Shu bois ko'plab tadqiqotchilar disgrafiyani og'zaki nutq rivojlanishidagi kamchiliklarning mantiqiy davomi sifatida ham izohlaydilar. So'nggi o'n yilliklarda o'tkazilgan ilmiy izlanishlar yozuv faoliyatida ishchi xotira, diqqatni boshqarish, ijro funksiyalari va vizual-fazoviy idrok muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Masalan, ishchi xotira hajmi yetarli bo'lmagan o'quvchi yozayotgan so'zning tovush ketma-ketligini ushlab tura olmaydi, natijada harflarni tushirib qoldiradi yoki ularning o'rnini almashtirib yozadi. Diqqatning tez chalg'ishi esa yozuv davomida takroriy xatolarni yuzaga keltiradi. Vizual-fazoviy idrokdagi qiyinchiliklar harf shakllarini farqlash va ularni to'g'ri joylashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda disgrafiya fanlararo yondashuv asosida o'rganilmoqda. Logopediya yozuvdagi nutqiy xatolarni tahlil qilsa, psixologiya kognitiv jarayonlarni baholaydi, neyropsixologiya miya faoliyatini o'rganadi, lingvistika esa til birliklari va ularning yozuvdagi ifodalanish qonuniyatlarini tahlil qiladi. Ushbu fanlarning o'zaro integratsiyasi disgrafiyaning sabablarini chuqurroq anglash hamda samarali diagnostika vositalarini yaratishga xizmat qilmoqda. O'zbek tilshunosligida disgrafiya bo'yicha ilmiy tadqiqotlar soni cheklangan. Mavjud ishlarning aksariyati logopedik korreksiya yoki boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozuv malakasini rivojlantirishga bag'ishlangan. Biroq o'zbek tilining fonetik, morfologik va orfografik tizimini hisobga olgan holda standartlashtirilgan neyrolingvistik diagnostika vositalari hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Bu esa milliy testlar va baholash mezonlarini yaratish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shunday qilib, zamonaviy ilmiy qarashlar disgrafiyani til, tafakkur va miya faoliyatining o'zaro bog'liq jarayonlari natijasida yuzaga keladigan murakkab rivojlanish buzilishi sifatida talqin qiladi. Uni chuqur o'rganish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki ta'lim amaliyotida yozuvdagi qiyinchiliklarni erta aniqlash, individual korreksion dasturlarni ishlab chiqish va o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatini oshirish uchun ham muhim ilmiy asos hisoblanadi.

Ekspressiv yozuv murakkab psixolingvistik va neyrolingvistik jarayon bo‘lib, u faqat fikrni yozma shaklda bayon qilish bilan cheklanmaydi. Uni yaratishda tafakkur, ichki nutq, ichki talaffuz, xotira, ehtimolli bashorat qilish hamda grafomotor mexanizmlar o‘zaro uyg‘un holda faoliyat yuritadi. Muallif yozma matnni yaratish jarayonida kommunikativ maqsadini belgilaydi, til vositalarini ongli ravishda tanlaydi va ularni o‘quvchiga ta’sir ko'rsatish maqsadida tashkil etadi. Ekspressiv yozuvning samaradorligi leksik, grammatik, sintaktik, grafik va punktuatsion vositalarning maqsadga muvofiq

qo‘llanilishiga bog‘liq. O‘qish va tinglab tushunish jarayonlari ekspressiv yozuvni shakllantirishning muhim kognitiv asosi bo‘lib xizmat qiladi. Ekspressiv yozuvni o‘rgatish nafaqat yozma nutqni, balki og‘zaki nutq, o‘qish va tinglab tushunish ko‘nikmalarini ham kompleks rivojlantiradi. Shu bois ekspressiv yozuvni neyrolingvistik nuqtai nazardan o‘rganish disgrafik buzilishlarni aniqlash, baholash va korreksiyalash uchun muhim nazariy asos yaratadi.

Yozma nutq insonning til tizimini amaliy jihatdan namoyon etuvchi eng murakkab faoliyat turlaridan biridir. Ushbu faoliyat og‘zaki nutqdan farqli ravishda fikrni oldindan rejalashtirish, til birliklarini ongli tanlash, grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzish hamda grafomotor harakatlar orqali ifodalashni talab qiladi. Shu sababli yozuv jarayoni bir vaqtning o‘zida til, tafakkur, xotira, diqqat va harakat tizimlarining hamkorligida amalga oshadi.

Yozishni o‘rganish bolaning maktab ta'limidagi eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Dastlab o‘quvchi harflarning grafik ko‘rinishini o‘zlashtiradi, keyinchalik tovush va harf o‘rtasidagi munosabatni anglay boshlaydi. So‘ngra bo‘g‘in, so‘z, gap va matn darajasida yozma nutqni shakllantirish jarayoni yuz beradi. Ushbu bosqichlarning izchil rivojlanishi yozma nutq malakasining muvaffaqiyatli shakllanishini ta'minlaydi. Disgrafiyada esa mazkur bosqichlardan biri yoki bir nechtasi yetarli darajada rivojlanmagan bo‘ladi. Natijada o‘quvchi yozayotgan matnida muntazam ravishda harflarni almashtirish, tushirib qoldirish, ortiqcha harf qo‘shish, bo‘g‘inlarni almashtirish, so‘zlarni noto‘g‘ri ajratish yoki qo‘shib yozish kabi xatolarga yo‘l qo‘yadi. Ushbu xatolar ma'lum bir tizim asosida takrorlanishi bilan oddiy imlo xatolaridan farqlanadi. Disgrafik xatolar faqat alohida harflar yoki so‘zlar bilan cheklanmaydi. Ayrim hollarda gap tuzilishining buzilishi, grammatik shakllarning noto‘g‘ri qo‘llanishi, tinish belgilarining izchil ishlatilmasligi ham kuzatiladi. Bu esa yozuv faoliyatining barcha tarkibiy qismlari o‘zaro chambarchas bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi. Demak, yozuvdagi bitta nuqson boshqa til birliklarining faoliyatiga ham ta'sir ko‘rsatishi mumkin. Ilmiy tadqiqotlarda yozma nutqni shakllantirishning asosiy tarkibiy qismlari sifatida fonologik qayta ishlash, orfografik bilim, grafomotor ko‘nikmalar, vizual idrok, ishchi xotira va ijro funksiyalari alohida ko‘rsatib o‘tiladi. Ushbu komponentlarning har biri yozuv jarayonida mustaqil vazifani bajaradi, biroq ularning samarali ishlashi o‘zaro integratsiyani talab qiladi. Masalan, o‘quvchi so‘zni yozishdan oldin uning tovush tarkibini tahlil qiladi, keyin har bir tovushga mos grafemani tanlaydi, so‘ng grafemalarni ketma-ketlikda yozadi va yozilgan natijani nazorat qiladi. Mazkur zanjirning istalgan bo‘g‘inida yuzaga kelgan qiyinchilik disgrafik xatolarni keltirib chiqaradi. Yozma nutqni muvaffaqiyatli egallash uchun bolaning nutqiy tajribasi ham muhim ahamiyatga ega. Kitob o‘qishga qiziqish, og‘zaki muloqotning rivojlanganligi, lug‘at boyligining kengligi hamda grammatik me'yorlarni o‘zlashtirganlik darajasi yozuv sifatiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Shu sababli yozuvdagi kamchiliklarni baholashda faqat yozilgan matn emas, balki bolaning umumiy nutq rivojlanishi ham kompleks tarzda tahlil qilinishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Luria A.R. Higher Cortical Functions in Man. Basic Books, 1980.
2. Vygotsky L.S. Thought and Language. MIT Press, 1986.
3. Ahlsén E. Introduction to Neurolinguistics. John Benjamins, 2006.
4. Ardila A. A Cross-Linguistic Neuropsychology. Springer, 2007.
5. Berninger V.W. Past, Present, and Future Contributions of Cognitive Writing Research. Routledge, 2012.